

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات عربی

عنوان:

مضامین مدایح نبوی در شعر ابن نباته مصری

استاد راهنما:

دکتر وصال میمندی

دکتر محمد شیخ

تحقیق و نگارش:

ندا کریمی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

دی ۱۳۹۲

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان **مضامین مدایح نبوی در شعر ابن نباته مصری** قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد **زبان و ادبیات عرب** توسط دانشجو **ندا کریمی** با راهنمایی استاد پایان نامه **دکتر وصال میمندی** و **دکتر محمد شیخ** تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

ندا کریمی

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۳۹۲/۱۰/۱۵ توسط هیئت داوران بررسی و درجه عالی به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما: دکتر وصال میمندی		
استاد راهنما: دکتر محمد شیخ		
داور ۱:	دکتر رضا رضایی	
داور ۲:	دکتر عبدالعلی اویسی	
نماینده تحصیلات تکمیلی:	دکتر عباس نیکبخت	

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب ندا کریمی تعهد می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: ندا کریمی

امضاء

تقدیم به:

پیشگاہ سرور کائنات

پیامبر اعظم حضرت محمد مصطفیٰ (ص)

سپاسگزاری

پروردگارا:

فزونی فضل و احسان تو، مرا از ستایش شایسته و بایسته‌ات عاجز کرده است.

بر خود لازم می‌دانم از زحمات بی دریغ و فراتر از وظیفه، استاد ارجمند دکتر وصال میمندی که با راهنمایی‌های مدبرانه خود همواره راهگشای اینجانب بودند صمیمانه قدردانی و اعلام نمایم که بهره مندی از گنجینه علم و تجربه ایشان در این مدت باعث مباهات من بود.

همچنین از مساعی شایسته و ارزنده دکتر محمد شیخ بی‌نهایت سپاسگزارم و حمایت‌ها و زحمات فراوانشان را ارج می‌نهم.

از دیگر اساتید گرامی که در دانشگاه سیستان و بلوچستان نزد ایشان شاگردی کردم نیز بی‌نهایت قدردانم.

ندا کریمی

چکیده:

یکی از رایج‌ترین گونه‌های شعر عربی، مدح است که تقریباً با اغراضی چون وصف، حماسه، رثا و هجو همزاد است و جزء نخستین اغراض شعر عربی به شمار می‌آید، اما مدایح نبوی که گونه‌ای از مدح هستند، پس از ظهور و قدرت یافتن اسلام، پا به عرصه وجود گذاشت و شاعرانی مسلمان، معاصر با نبی اعظم (ص) به سرودن این گونه شعری همت گماردند. از زمان رسول خدا (ص) تاکنون بسیاری از شاعران به مدح فضائل و مناقب ایشان پرداخته‌اند. و این مدایح در گذر این دوران شاهد تحولاتی در مضمون، مقصود، شکل، کمیت و کیفیت بوده است. اهتمام چندی از شاعران به این موضوع چنان زیاد بوده که اکثر مردم آنها را با مدایح نبوی‌شان می‌شناسند.

یکی از این شاعران مدح نبوی که توجه ویژه‌ای به این موضوع نشان داده ابن نباته مصری است. او در دیوانش که در برگزیده اشعاری بسیار و در اغراض گوناگون است شش قصیده را نیز به مدح پیامبر (ص) اختصاص داده است. در این رساله موضوعات این شش قصیده مورد بررسی قرار گرفته است. موضوعاتی که در این قصاید به آنها پرداخته شده بسیار و گوناگون است؛ مانند غزل، ستایش پیامبر (ص)، ستایش اهل بیت و صحابه، تمجید قرآن و شریعت اسلام، ذکر معجزات پیامبر (ص) توسل و... ستایش فضایل و مناقب حضرت، و غزل بیش از هر موضوع دیگری به چشم می‌آید.

کلمات کلیدی: مدح نبوی، ابن نباته، شعر، دوره مملوکی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اوّل: کلیات
۲	۱-۱- مقدمه
۳	۲-۱- شرح و بیان مسأله پژوهش
۴	۳-۱- پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق
۴	۴-۱- روش تحقیق و مراحل آن
۴	۵-۱- اهداف تحقیق
۵	۶-۱- کاربرد نتایج تحقیق
۵	۷-۱- سؤالها و فرضیه های تحقیق
۶	فصل دوّم: تاریخچه مدح نبوی
۷	۱-۲- مدح
۸	۱-۱-۲- مشهورترین مدیحه سرایان
۸	۲-۱-۲- بحث تاریخی مدایح نبوی
۹	۲-۲- مدح نبوی در صدر اسلام
۱۴	۳-۲- مدح نبوی در دوره اموی و عباسی
۱۷	۴-۲- مدح نبوی در عصر انحطاط
۱۸	۵-۲- عوامل شکوفایی
۱۸	۱-۵-۲- عوامل سیاسی
۱۹	۲-۵-۲- عوامل اجتماعی
۱۹	۳-۵-۲- عوامل دینی
۲۰	۶-۲- درونمایه مدح نبوی
۲۱	۷-۲- ساختار مدایح نبوی
۲۳	فصل سوّم: عصر، زندگینامه و ادب ابن نباته
۲۴	۱-۳- عصر انحطاط
۲۵	۱-۱-۳- سقوط عباسیان
۲۶	۲-۱-۳- قدرت یافتن ممالک
۲۸	۳-۱-۳- اوضاع سیاسی

۲۹	۳-۱-۴- اوضاع اجتماعی
۳۰	۳-۱-۵- اوضاع فرهنگی
۳۱	۳-۱-۶- اوضاع ادبی
۳۲	۳-۱-۶-۱- وضعیت نثر در این دوره
۳۳	۳-۱-۶-۲- شعر این دوره
۳۴	۳-۲- زندگی‌نامه
۳۵	۳-۲-۱- ابن نباته از تولد تا ترک مصر
۳۸	۳-۲-۲- جلای وطن و آغاز شهرت
۳۹	۳-۲-۳- ابن نباته و ممالیک
۴۰	۳-۲-۴- دین و مذهب
۴۱	۳-۲-۵- شخصیت و آثار ادبی
۴۲	۳-۲-۵-۱- آثار منثور
۴۳	۳-۲-۵-۲- آثار منظوم
۴۴	۳-۳- شعر ابن نباته
۴۴	۳-۳-۱- اسلوب
۴۵	۳-۳-۲- تأثیر پذیری از قرآن کریم
۴۶	۳-۳-۳- استخدام اصطلاحات تخصصی و علوم مختلف
۴۶	۳-۳-۴- استخدام اصطلاحات شیعی، صوفی و فلسفی
۴۷	۳-۳-۵- کاربرد صنایع ادبی
۴۷	۳-۳-۶- تأثیر پذیری از شاعران
۴۸	۳-۳-۷- مضامین شعری
۴۸	۳-۳-۷-۱- مدح
۵۰	۳-۳-۷-۲- رثا
۵۰	۳-۳-۷-۳- غزل
۵۱	۳-۳-۷-۴- خمریات
۵۲	۳-۳-۷-۵- وصف
۵۵	فصل چهارم: بررسی مضامین مدایح نبوی ابن نباته
۵۶	۴-۱- سیمای پیامبر در شعر ابن نباته
۵۶	۴-۱-۱- برتری پیامبر(ص)
۶۱	۴-۱-۲- بخشش و سماحت پیامبر(ص)
۶۳	۴-۱-۳- شفاعت پیامبر(ص)
۶۶	۴-۱-۴- فصاحت و بلاغت پیامبر(ص)

۶۷	۵-۱-۴- شجاعت و دلآوری پیامبر اکرم (ص).....
۶۸	۶-۱-۴- حقیقت محمدی.....
۷۰	۷-۱-۴- فروتنی و خضوع پیامبر (ص).....
۷۱	۸-۱-۴- مدح نجابت و اصالت پیامبر (ص).....
۷۱	۲-۴- مدح اهل بیت (ع) و صحابه.....
۷۲	۳-۴- توسل و صلوات.....
۷۳	۴-۴- حوادث صدر اسلام در شعر ابن نباته.....
۷۴	۱-۴-۴- میلاد پیامبر(ص).....
۷۷	۲-۴-۴- بعثت و رسالت پیامبر اکرم (ص).....
۷۹	۳-۴-۴- معراج پیامبر (ص).....
۸۱	۴-۴-۴- بت شکنی رسول اکرم (ص).....
۸۲	۵-۴-۴- جنگهای پیامبر (ص).....
۸۳	۵-۴- معجزات پیامبر (ص).....
۸۴	۱-۵-۴- قرآن.....
۸۵	۲-۵-۴- سایه افکندن ابر بر پیامبر.....
۸۶	۳-۵-۴- معجزه حرکت کردن درخت.....
۸۷	۴-۵-۴- جاری شدن آب از انگشتان پیامبر.....
۸۸	۵-۵-۴- پربرکت شدن آذوقه.....
۸۹	۶-۵-۴- اطاعت جمادات و حیوانات از پیامبر (ص) و صحبت کردن آنها با او.....
۹۰	۷-۵-۴- درمان بیماریها.....
۹۱	۸-۵-۴- شق القمر.....
۹۱	۹-۵-۴- معجزه زنده شدن عصا در دست آن حضرت.....
۹۱	۶-۴- ابن نباته و کعب.....
۹۳	فصل پنجم: تأثیر پذیری ابن نباته از قرآن، حدیث و شعر دیگر شاعران.....
۹۴	۱-۵- تأثیر پذیری از آیات قرآنی.....
۱۰۰	۲-۵- تأثیر پذیری از احادیث.....
۱۰۲	۳-۵- ابن نباته و مدح دیگر شاعران.....
۱۰۳	نتیجه گیری.....
۱۰۵	منابع و مأخذ.....

فصل اوّل

کلیات

مدح یکی از فنون ریشه دار شعر عربی است. این قسم از شعر، وصفی است برای ستودن اخلاق و ستایش فضائل ممدوح. مدح بسان دیگر اغراض شعری انگیزه‌های مختلفی دارد، مانند: کسب مال، هراس از شر، دواعی دینی و اعتقادی.... در عصر جاهلی شاعران به مدح بزرگان روی می‌آوردند و آنان را ستایش می‌کردند بویژه اگر ممدوح هم قبیله شاعر بود. در آن هنگام موضوع مدح پیرامون ارزشهای جاهلی حاکم بر جامعه و رایج در بین افراد قبیله دور می‌زد. ارزشهایی چون دلیری، کرم، جنگاوری، تعصب قبیله‌ای، بخشش و... زمانی که رسول خدا (ص) به پیامبری برانگیخته شد و کار دین اسلام بالا گرفت نگاه عرب متوجه او شد و بسیاری از شاعران به مدح وی روی آوردند. که این امر منجر به گونه‌ای از مدح با عنوان مدایح نبوی گردید. این قسم از مدح ابتدا در بین دیگر اغراض شعری پراکنده بود و در لابلای چکامه‌های بلند عربی سروده می‌شد. به مرور زمان و همراه با گسترش اسلام این فن استقلال یافت و خود به عنوان قسمی از شعر در ادبیات عربی حضور یافت و شعرای زیادی ذوق و استعداد خود را در سرودن مدایح نبوی به ظهور رساندند. یکی از مدیحه‌سرایان عصر مملوکی «ابن نباته مصری» است که اغلب اشتهار وی در شعر به همین قصاید و اشعار وی که در مدح پیامبر اسلام (ص) سروده است، بر می‌گردد. در این پژوهش بر آنیم تا ضمن آشنایی با حیات فردی و ادبی «ابن نباته» به بررسی مضامین مدایح نبوی او بپردازیم.

برای دست‌یابی به چنین هدفی پژوهش حاضر در پنج فصل تنظیم شده است. در فصل اول طبق معمول دانشگاه سیستان و بلوچستان کلیات پژوهش آورده شده، که شامل شرح و بیان مسأله پژوهش، پیشینه و تاریخچه تحقیق و سؤالها و فرضیه‌های تحقیق می‌باشد. فصل دوم این پایان‌نامه درباره‌ی مدایح نبوی از آغاز تا پایان دوره مملوکی در عصر انحطاط است، که مباحثی از قبیل مشهورترین مدیحه‌سرایان، بحث تاریخی مدایح نبوی، مدح نبوی پیش از عصر انحطاط، مدح پیامبر در دوره اموی و عوامل شکوفایی مدح نبوی در عصر مملوکی، درونمایه و ساختار مدایح نبوی را در بر می‌گیرد فصل سوم بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و ادبی زمان حیات ابن نباته، زندگینامه و ویژگیهای شعری وی می‌باشد. که مهمترین امتیاز شعری این دوره کاربرد صنایع لفظی و بدیعی در شعر است. توجه بیش از حد به این صنایع سبب ضعف معنی شده است زیرا که شاعران می‌خواستند با این روش ضعف ایجاد شده در معنی را بیوشانند ولی توفیقی حاصل نکردند بلکه عاطفه و خیال هم در شعر آنها کم رنگ و ضعیف شد. در این فصل همچنین زندگینامه ابن نباته از تولد تا ترک مصر و

گام نهادن به سرزمین شام، که فعالترین و پربارترین دوره حیات وی است و بیشتر آن را در دمشق و حماه گذرانده، ذکر شده است. در ادامه به بررسی آثار وی که اعم از منظوم و منثور پرداخته شده است. از دیگر مباحث این فصل مضامین شعری وی که شامل مدح، رثا، غزل، خمریات و وصف می باشد توجه نشان داده شده. فصل چهارم که فصل اصلی این پایان نامه است، شامل مضامین قصاید مدحی ابن نباته و سیمای پیامبر در شعر ایشان می باشد. ابن نباته از جمله شاعرانی بوده که حرص و ولع زیادی به سرودن مدایح نبوی داشته وی شش قصیده را به مدح پیامبر اکرم (ص) اختصاص داده که بیشتر آنها با مقدمات غزلی آغاز می شود شاعر بعد از اتمام مقدمه غزلی به مدح پیامبر اکرم (ص) روی می آورد او از سایر پیامبران و معجزاتشان سخن می گوید و پیامبر را بر همه آنها برتری داده و قرآن کریم را تنها معجزه جاوید انبیاء معرفی می کند. در این فصل شاعر ضمن سخن گفتن از میلاد پیامبر وقایع عجیب زمان میلاد را برشمرده و به فرو افتادن ستارگان، خشکیدن دریاچه ساوه و خاموش شدن آتشکده فارس اشاره کرده است. همچنین به دیگر معجزات پیامبر چون سایه افکندن ابر، شق القمر حرکت درخت و... اشاره کرده است در فصل پنجم به تأثیر پذیری ابن نباته از قرآن، حدیث و شعر دیگر شعراء سخن گفته شده است، که شاعر در اقتباس از آیات قرآنی، گاه به بخشی از آیات اکتفا می کند و گاه نام سوره را ذکر می کند و گاه آیه را به طور کامل در شعر خود بدون تغییر منعکس می نماید. همچنین در اشعار وی تضمینهایی از سیره نبوی به چشم می خورد. در پایان هم نتیجه بحث و منابع و مأخذ ذکر شده است.

۱-۲- شرح و بیان مسأله پژوهش

مدح پیامبر (ص) از جمله اغراضی است که از صدر اسلام مد نظر ادبای مسلمان و حتی غیر مسلمان بوده و در تمام دوره ها بدان پرداخته شده است. ابوبکر جمال الدین محمد بن نباته مصری که در اغراض گوناگون شعر سروده، در شش قصیده به مدح رسول اعظم (ص) همت گماشته است. قصاید او عبارتست از: یک قصیده همزیه هفتاد و نه بیتی، یک قصیده رائیه شامل هفتاد و یک بیت، یک قصیده عینیه دارای هشتاد و نه بیت، یک قصیده لامیه نیز مشتمل بر هشتاد و نه بیت، یک قصیده میمیه که مشتمل بر بیست و پنج بیت و یک قصیده همزیه مشتمل بر هفت بیت می باشد.

ما در این پژوهش برآنیم تا ضمن آشنایی با حیات فردی و ادبی " ابن نباته "، به شرح و تبیین مضامین مدایح وی درباره نبی مکرم اسلام (ص) پرداخته و با بررسی این مدایح، فضایل و خصال را که شاعر با آن به

تصویر سیمای پیامبر (ص) پرداخته، استخراج نماییم. ضمناً ابیاتی که در آن به آیات قرآن تضمین شده و یا برگرفته از احادیث است، نیز مشخص شده و آن مورد خاص بیان می‌گردد.

۳-۱- پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق

پاره ای از مدایح نبوی شاعرانی نظیر: بوصیری و صفی الدین حلی و احمد شوقی و... مورد بررسی و شرح و تحلیل قرار گرفته و آثار متعددی در خصوص آن ها، به ویژه در مورد «برده بوصیری» به رشته تحریر در آمده است ولی در رابطه با شرح و استخراج مضامین مدایح نبوی "ابن نباته" که ره آورد آن تصویر سیمای این «اسوه حسنه» باشد، تاکنون کار و پژوهشی مستقل صورت نگرفته است.

۴-۱- روش تحقیق و مراحل آن

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. به کمک برخی از فرهنگ واژه های معتبر و کتب تاریخی و ادبی به ترجمه و بررسی مضامین قصاید مدح نبوی ابن نباته پرداخته می‌شود و موضوعات این قصاید به همراه ذکر چندین نمونه از ابیات، بررسی و تبیین می‌شود. همچنین تأثیر پذیری شاعر در این مدایح، از قرآن کریم و احادیث مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۵-۱- اهداف تحقیق

الف: بررسی مضامین مدایح نبوی ابن نباته

ب: ارائه تصویری روشن از سیمای پیامبر (ص) در این مدایح.

ج: آشنایی بیشتر با توانمندی‌های شعری ابن نباته و نیز مدایح نبوی.

۱-۶- کاربرد نتایج تحقیق

از آنجا که این پژوهش بررسی مدایح نبوی در دیوان ابن نباته است که در کنار آن شعر ابن نباته و مدایح نبوی هم هر کدام در یک فصل بررسی شده است. از این رو این پژوهش برای دانشجویان و دوستداران مدح نبوی و نیز برای آشنایی با ابن نباته سودمند است.

دیگر اینکه چون این پژوهش حاوی نکات ارزشمندی در خصوص معرفی شخصیت پیامبر اعظم (ص) است، منبع خوبی برای پژوهشگران و دوستداران این اسوه حسنه است تا نکات اخلاقی او را فرا گرفته و چراغ راه خویش در این زندگی مقهور از مادیات و آکنده از بی عدالتی و ستم، قرار دهند، باشد که هدایت یابند و رستگار شوند.

۱-۷- سؤالات و فرضیه های تحقیق

سؤال: نقاط برجسته حیات فردی و ادبی «ابن نباته» چیست؟

سؤال: تأثیر قرآن و حدیث بر مدایح نبوی «ابن نباته» چگونه است؟

سؤال: «ابن نباته» در مدایح خود به چه موضوعاتی پرداخته و در تصویر سیمای پیامبر (ص) چه فضایل و خصوصیات را ذکر نموده است؟

فرضیه: به نظر می‌رسد ابن نباته برجستگیهای خاصی در حیات فردی و ادبی خود داشته است.

فرضیه: به نظر می‌رسد ابن نباته برای مدح خویش از منابع مختلفی چون قرآن، حدیث، مدح شاعران قبل از خود و... بهره گرفته باشد.

فرضیه: به نظر می‌رسد به وصف کمالات و مکارم ایشان پرداخته باشد و مدایحش همچون بسیاری از معاصرانش، در برگزیده موضوعات مختلفی و بسیاری که در مدایح نبوی مرسوم بود، باشد.

فصل دوم

تاریخچه مدح نبوی

مدح یکی از اغراض و موضوعات اصلی شعر عربی است، که شاعران عرب همواره به این موضوع توجه بسیار نشان داده اند. مدح ابیات بی‌شماری از شعر عربی را به خود اختصاص داده است. در آغاز، مدح مخصوص یلان و دلاوران در جنگها و ستودن قهرمانی آنان بود. هنگامی که پیامبر (ص) به پیامبری مبعوث شد، مدح رنگ و بوی تازه‌ای گرفت. شاعران به ستایش فضایل و اخلاق نیک و معجزات و دلاوریها و ... پیامبر عظیم الشان پرداختند. البته مدح نبوی نیز دگرگونی و فراز و نشیب‌هایی داشته که آن را بررسی خواهیم کرد.

مدح در لغت به معنی ستودن و توصیف به نیکویی است. ابن منظور درباره این واژه می‌نویسد: «الممدح نقيضُ الهجاء و هو حُسْنُ الثناء» مدح نقیض و در برابر هجا و به معنی ثنای نیکو می‌باشد. (ابن منظور، ماده: م.د.ج.)

دهخدا نیز در تعریف مدیح که مترادف مدح است می‌نویسد: «مدیح، شعر و چکامه‌ای را گویند که در آن به توصیف و تمجید ممدوح پرداخته؛ صفات نیکوی او را بیان کند، و جمع آن مدایح است.» (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل:مدیح)

مدایح نبوی یک پدیده ادبی است که در پیدایش آن عوامل زیادی تأثیر داشته است، از جمله عوامل دینی، سیاسی، تاریخی.

دکتر زکی مبارک در تعریف مدایح نبوی می‌گوید: «المدائح النبوية من فنون الشعر التي اذاعها التصوف فهي لون من التعبير عن العواطف الدينية، و باب من الادب الرفيع لا تصدر إلا عن قلوب مفعمه بالصدق و الإخلاص» (زکی مبارک، ۱۹۳۵: ۱۷).

«مدایح نبوی از فنون شعری است که تصوف باعث انتشار آن شده و نوعی تعبیر از عواطف دینی و فصلی از ادبیات رفیع است که جز از دل‌های سرشار از صدق و اخلاص صادر نمی‌شود.»

از تعریف فوق برداشت می‌شود که هدف زکی مبارک از بیان فوق، مدحی است که از رو اخلاص و صدق باشد. محمّد محمود سالم هم ضمن تأکید بر نظر دکتر زکی مبارک در این زمینه می‌گوید: مدایح نبوی در آغاز، بخشی از مدایح متعارف و متداول در ادبیات عرب بود، ولی بعدها به دلیل متفاوت بودن شخصیت پیامبر (ص) از مدح عمومی فاصله گرفت و اسلوب و روش خاصی به خود گرفته است. با گذشت مدّت زمانی از رحلت آن حضرت (ص)، این زمینه فراهم شد که شعرا در فضایی فارغ از حزن و اندوه به جهت رحلت آن حضرت (ص)، به تجلیل از فضائل اخلاقی و شمایل معروف و رفتار منور ایشان بپردازند و به این ترتیب با تأکید بر اندیشه

تداوم حیات پیامبر (ص) بعد از مرگ ، و توسل به ایشان و طلب غفران و رحمت، بر دایرهٔ مدایح نبوی افزودند. محمودسالم، ۱۹۹۶: ۴۶-۴۷)

مدح بیان فضائل ممدوحان در قید حیات است ، در حالی که رثا به ذکر جمیل اموات همراه با تحزن و تحسر اطلاق می‌شود ولی نکته مهم و متفاوت بین مدح پیامبر (ص) با سایر افراد در این است که این مرزبندی بین مدح و رثا در رابطه با پیامبر (ص) از میان برداشته شده است به طوری که مدایح نبوی شامل تمام مدیحه‌ها و مرثیه‌هایی است که در مورد پیامبر (ص) سروده شده است؛ چرا که از یک طرف هدف شاعران از مدح و رثای پیامبر (ص) اظهار تفجع و تحسر نبوده بلکه تقرّب به درگاه الهی و رسیدن به پاداش و ثواب اخروی بوده و از طرفی دیگر به علت تعالیم پویا و زندهٔ دین اسلام و سنت همیشه زنده نبوی ، شاعران در تصوّر خود، پیامبر (ص) را همواره زنده می‌دانند و مرگ پیامبر (ص) نتوانسته به تصوّر شاعران راه یابد. بنابراین اشعار درباره او را رثا محسوب نمی‌کنند. (زکی مبارک، ۱۹۹۷: ۱۵-۱۶)

۲-۱-۱- مشهورترین مدیحه سرایان

در بین شعرا و سرایندگان ادوار مختلف پس از اسلام، افراد بیشماری توانایی خود را در زمینه مدح پیامبر (ص) به کار بسته اند که از باب نمونه می‌توان به حسان بن ثابت، کعب بن زهیر ، نابغه جعدی، عبدالله بن رواحه ، کعب بن مالک، فرزدق، بوصیری، متنبی، جابر اندلسی، علاء الدوله سمنانی و احمد شوقی اشاره کرد .

۲-۱-۲- بحث تاریخی مدایح نبوی

در مورد زمان ظهور مدایح نبوی می‌باید گفت که آغاز آن به زمان بعثت پیامبر (ص) و یا بهتر بگوییم به بعد از هجرت آن حضرت به مدینه بر می‌گردد. در این دوره اعراب به دو گروه مخالف و موافق پیامبر (ص) تقسیم شدند: گروه اول به سبب ترس از این که اسلام امتیازات جاهلی آنان را از بین ببرد به مخالفت با وی پرداختند و گروهی دیگر نیز به او گرویده و به تأیید آن پیامبر الهی پرداختند و این سرآغاز مدح پیامبر (ص) بود. (محمودسالم، ۱۹۹۶: ۴۸)

درباره تاریخ دقیق مدایح نبوی پژوهندگان تاریخ ادبیات عرب نظرهایی متفاوت ارائه کرده اند. گروهی اعتقاد دارند که این شعر قدیمی است و در مشرق عربی همراه با دعوت پیامبر و فتوحات شروع شده و از جمله شاعرانی که به مدح پیامبر پرداختند، حسان بن ثابت ، کعب بن زهیر ، کعب بن مالک و عبدالله بن رواحه

هستند. گروهی دیگر بر این باورند که فن مدح پیامبر فن جدیدی است که در قرن هفتم هجری همراه با بوسیوی و ابن دقیق ظهور کرده است.

مدح پیامبر در زمان حیاتش مدحی بود که هم شامل ستودن خصال پسندیده وی بود و هم ستودن هدایت و نبوت وی، و هر شاعری بر حسب موضعی که نسبت به اسلام داشت به مدح ایشان می پرداخت و شاعرانی نیز بودند که به صورت گروهی نزد پیامبر می آمدند و از آنجا که اطلاعات زیادی از اسلام و پیامبر نداشتند، تنها با صفات نیک و اعمال خوب ایشان آشنا بودند، به همان شیوه بزرگان خود ایشان را مدح می کردند، اما شاعران مسلمان و با ایمان همراه پیامبر جایگاه پیامبر را خوب می شناختند و پیامبر را بر اساس شناختی که از دین مبین اسلام داشتند، مدح می کردند.

مدح پیامبر با مدایح پیش از آن تفاوت‌های زیادی داشت؛ زیرا شاعرانی که در دوران جاهلیت به مدح می پرداختند، در شعر خود به ذکر مفاخر قوم، غارتهای قبایل، جنگاوری و در کل به بیان صفاتی که در جاهلیت مورد پسند بود، اقدام می کردند و در قالب قصیده نیز پس از آوردن مقدمه غزلی که در بیشتر موارد وصف یار و دیار او بود، به وصف ناقه و صفات آن روی می آوردند و در نهایت گریزی به مدح می زدند و ابیاتی که شامل مدح می شد بسیار کمتر از سایر موضوعات بود. این شکل قالب مدح در مورد شخصیت پیامبر (ص) شایسته نیست، که نمونه بارز آن در مورد پیامبر (ص) قصیده «بانت سعاد» از کعب بن زهیر است. (آذر شب، ۱۳۷۵، ۱۱۷).

۲-۲- مدح نبوی در صدر اسلام

پیامبر (ص) از همان کودکی مورد ستایش خویشان خود بود و شعرهایی در مدح او گفته شد. در تاریخ مسلمانان هیچ دوره ای از مدح پیامبر (ص) تهی نشد. مدح نبوی فراز و نشیب هایی را گذراند تا در دوره مملوکی به اوج رسید و یک فن مستقل شد. پیش از اینکه مدح نبوی در این دوره را بررسی کنیم به تاریخچه ای از آغاز تا این دوره می پردازیم.

درباره این که چه کسانی نخستین مدح گویان پیامبر (ص) هستند اختلاف نظر است. کسانی شاعران زمان بعثت همچون اعشی، کعب بن زهیر، حسان بن ثابت و ... را نخستین مدح سرایان پیامبر (ص) می شمارند. برخی دیگر شعرهایی را که از آغاز میلاد پیامبر (ص) و در کودکی ایشان در ستایش او گفته شده است نخستین مدح‌های او می دانند و بر این اساس کسانی چون آمنه و عبدالمطلب و ... را اولین مدح گویان پیامبر (ص) به

شمار می‌آورند. در اینجا چند نمونه از اشعاری را که در مدح پیامبر (ص) در پیش از رسالت و در زمان رسالت ایشان گفته شده است، ذکر می‌کنیم. نخست چند بیت از آمنه مادر آن حضرت که در کتاب الطبقات الکبری نقل شده، هنگامی که آمنه، حضرت را به حلیمه می‌سپرد تا دایه او شود گفت :

أَعِيذُ بِاللَّهِ ذِي الْجَلَالِ مِنْ شَرِّ مَا مَرَّ عَلَى الْجِبَالِ
حَتَّى أَرَاهُ حَامِلَ الْخَلَالِ وَيَفْعَلُ الْغُرْفَ إِلَى الْمَوَالِ
وغيرهم من جشوة الرجال (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۹۰/۱).

ترجمه: من او را از شر آنچه که بر کوه ها گذشت (گزند روزگار) به خداوند بزرگ می‌سپارم تا هنگامی که ببینم پاکی‌ها و خوبی‌ها را بر دوش می‌کشد و به خویشان و دیگران که پایین تر از این قوم (خویشان پیامبر (ص)) هستند نیکی می‌کند.

عبدالمطلب پدر بزرگ پیامبر (ص) نیز هنگامی که وی را به درون حرم کعبه برد، این ابیات را بر زبان آورد :

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَعْطَانِي هَذَا الْغُلَامَ الطَّيِّبَ الْأُرْدَانِ
قَدْ سَادَ فِي الْمَهْدِ عَلَى الْعُلَمَانِ أَعِيذُ بِالْيَسْتِ ذِي الْأَرْكَانِ
مِنْ كُلِّ ذِي حَقْدٍ وَذِي شَنَّانِ حَتَّى أَرَاهُ سَيِّدَ الْفِيَّانِ
(صالح، ۱۹۸۶: ۱۶)

ترجمه: سپاس می‌گویم خدایی را که این پسر بچه پاکیزه را به من داد. او در گهواره سرور همه کودکان است. او را از شر هر کینه توز و دشمنی به خانه کعبه می‌سپارم تا آنگاه که او را سرور جوانان ببینم.

پس از بعثت پیامبر (ص)، در زمان حیات ایشان چند تن از شاعران به مدح او پرداختند. پیامبر نسبت به شعر موضع گیری منفی نداشت. او به شعر شاعران گوش فرا می‌داد و حتی آنها را تشویق می‌کرد تا در برابر شاعران کفار که از او و اسلام بدگویی می‌کردند، به مقابله بپردازند. ابشیهی درباره رویکرد اسلام به مدح می‌گوید: اینکه پیامبر (ص)، می‌فرماید: اگر مداحان را دیدید خاک بر سر و روی آنها بریزید منظور ستایش باطل و دروغ است. ستایش مرد با چیزهایی که در اوست بی‌اشکال است. ابوطالب و عباس و حسان و کعب و دیگران پیامبر (ص) را ستودند و هنوز خبر دار نشده ایم که کسی بر روی یکی از آنها خاک پاشیده باشد (الابشیهی، ۱۳۷۹: ۲۹۹/۱).